

τρόπο αυτό όμως τά τελευταία αυτά ποιήματα αποδεσμεύουν τό μελετητή τους απ' τήν υποχρέωση μιᾶς νέας αναλυτικῆς διευκρίνισής τους.

Ἄν ἡ τελευταία αὐτή στροφή τοῦ ὄριμου Ρίτσου μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ μέσα στά πλαίσια ἐνός ἰδιαίτερου κ' ἤδη ἐπισημασμένου φαινομένου τῆς ποιητικῆς του δραστηριότητας, τῆς αὐθόρμητης δηλαδή ἐπιστροφῆς του σ' ἐκφραστικούς τρόπους τῆς ποίησής του, πού φαινομενικά μόνο τούς εἶχε ἐγκαταλείψει «ὀριστικά» πρὶν ἀπό μερικές δεκαετίες, τότε ἡ περιοριστική προσήλωση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ μας προβολέα πάνω στή χρονολογικά κύρια συγκέντρωση τῶν ἀπηχῆσεων τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στό ἔργο τοῦ Ρίτσου, στά χρόνια 1936 καί 1944-1947, εἶναι μεθοδολογικά νόμιμη κι ἀναγκαία:

Ἡ νεοελληνική πολιτισμική ἱστορία εἶχε ὡς τότε γνωρίσει δύο διαφορετικῆς ὑφῆς καί περιεχομένου φάσεις στή στροφή της πρὸς τή λαϊκή κουλτούρα γενικότερα καί τό δημοτικό τραγούδι εἰδικότερα: τή ρομαντική καί τή νατουραλιστική. Ἐξοχότερος ἐκπρόσωπος τῆς πρώτης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὁ λογοτεχνικός ἐκφραστής της Δ. Σολωμός μέ τούς συλλογεῖς Α. Μανούση καί Σπ. Ζαμπέλιο ὡς δορυφόρους του – τῆς δεύτερης τό λαογραφικό κίνημα μέ τά δυσμέτρητα προϊόντα τῆς ἐλληνικῆς «ἠθογραφίας» στὶς 2-3 δεκαετίες μετὰ τά 1880.

Μιά τρίτη φάση λαϊκισμοῦ στή νεοελληνική πολιτισμική ἱστορία μπορεῖ σήμερα νά διαπιστωθεῖ μέ ἀφετηρία τά μέσα περίπου τῆς δεκαετίας 1930-1940 καί μέ ὄριο τῆς ἀκμῆς της τήν περίοδο τῆς κατοχῆς καί τά πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια. Εἶναι ἡ ἐποχή πού τίθεται στήν Ἑλλάδα τό ζήτημα τῆς «ἐλληνικότητας» στήν τέχνη – «ἐλληνικότητα» πού ζυγίζεται μέ τά σταθμά τῆς συμμετοχῆς της στήν ἐθνολαϊκή κουλτούρα. Ἡ ὄψιμη «ἀνακάλυψη» τοῦ Μακρυγιάννη, τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου καί τοῦ Θεόφιλου Χατζημιχαήλ ἐκφράζει εὐγλωττα αὐτή τήν ἀναζήτηση τῆς λαϊκιστικῆς «ἐλληνικότητας».³⁷

37. Γιά τό Θεόφιλο καί τόν Παναγιώτη Ζωγράφο χρήσιμες παρατηρήσεις προσφέρει ὁ Ν. Χατζηνικολάου, «Τέσσερεις Ἕλληνες ζωγράφοι τοῦ 20οῦ αἰῶνα: Θεόφιλος, Κόντογλου, Γκίκας, Τσαρούχης», *Ὁ Πολίτης*, τεύχ. 2 (Ἰούνιος 1976), σ. 47 κ.έ. Γιά τήν «ἀνακάλυψη» τοῦ Μακρυγιάννη βλ. W. Puchner, «Die Memoiren des griechischen Revolutionsgenerals Makryjannis aus kulturanthropolo-

Στήν τρίτη αυτή λαϊκιστική φάση διαφοροποιούνται τελικά δύο τάσεις, μιά ἀστικοφιλελεύθερη (ὁ Σεφέρης κάνει τήν πρώτη του ἀναφορά στό Μακρυγιάννη στά Νέα Γράμματα τοῦ 1937 καί τήν πρώτη του δημόσια ὁμιλία μέ θέμα «Ἕνας Ἕλληνας – ὁ Μακρυγιάννης» στήν Ἀλεξάνδρεια στά 1943) καί μιά ἀριστερή (χρησιμοποιῶ συνειδητά τό γενικό κι' ἀσαφῆ αὐτό ὄρο, ἐπειδῆ στή συγκεκριμένη αὐτή περίπτωση ἀποδίδει ἀκριβέστερα τό ἀντικείμενό μου). Τῆς δεύτερης αὐτῆς τάσης ὁ πρωιμότερος –προδρομικός θά ἴλεγα– ἐκφραστής στάθηκε ὁ Ρίτσος μέ τόν Ἐπιτάφιο τοῦ 1936. (Προδρομικός ὄχι μόνο ποιητικά, ἀλλά κυρίως ἱστορικά: γιά τό Ρίτσο ἡ ἐσωτερική μεταξική κατοχή ἦταν τό προανάκρουσμα τῆς ξένης κατοχῆς.)

Τά ἔργα του στήν περίοδο τῆς λαϊκιστικῆς ἀκμῆς, 1944-1947, πού ἐξέτασα σ' αὐτή τή συνάφεια παραπάνω, τά Τρία χορικά, τό Ἰστερόγραφο τῆς δόξας, ἡ Ρωμιοσύνη κ' ἡ Κυρά τῶν Ἀμπελιῶν, παρέχουν ἄφθονα τεκμήρια τοῦ ἀριστεροῦ λαϊκισμοῦ πού ἐκφράζουν: Πρῶτα-πρῶτα θά συναντήσουμε τήν πρόσφατη ἀνακάλυψη τοῦ νεοελληνικοῦ λαϊκισμοῦ, τό Θεόφιλο (ΠΒ 87), νά περιδιαβάξει στούς στίχους τοῦ Ρίτσου χειροκρατούμενος μέ τό ἰδεολογικό του ταίρι, τόν Παπαδιαμάντη (ΠΒ 85)· ἔπειτα τόν ἰδεολογικό πρωθιερέα τοῦ λαϊκισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τό Μακρυγιάννη (ΠΒ 76, 97), πού θά συμπαρασύρει στό ποιητικό ἄδυτο τοῦ Ρίτσου ὀλόκληρη τή χορεία τῶν ἡρώων καί τῶν τοπωνυμίων-συμβόλων τοῦ '21, τήν Μπουμπουλίνα (ΠΒ 91, Ἐπικαιρικά, 148), τόν Κανάρη (ΠΒ 91, Ἐπικαιρικά, 148), τά «Μεσολόγγια» (Ἐπικαιρικά, 148) καί τά «Χάνια τῆς Γραβιάς» (Ἐπικαιρικά, 148), τόν Παπαφλέσσα (Ἐπικαιρικά, 149) καί τόν Κολοκοτρώνη (ΠΒ 80, Ἐπικαιρικά, 150), τή Φιλική Ἐταιρία (Ἐπικαιρικά, 151), τήν Ἀγία Λαύρα (Ἐπικαιρικά, 151) καί τό Νικηταῖα (ΠΒ 75)· θ' ἀκολουθήσει ἀναγκαστικά ὁ κόσμος τῶν λαϊκῶν βιβλίων, ὁ Μεγαλέξαντρος (ΠΒ 80) μέ τή γοργόνα του (ΠΒ 63, 79, 88, 94), ἡ Ἀρετούσα (ΠΒ 87) κ' ἡ Γενοβέφα (ΠΒ 89)· τέλος τό λαϊκορθόδοξο εἰκονοστάσι θά συμπληρώσει αὐτή τή λαϊκιστική πινακοθήκη: Οἱ πολιτογραφημένοι ἅγιοι τοῦ λαϊκοῦ πανθέου, ἡ Ἀγία-Σω-

gischer Sicht»), Südostforschungen 34 (1975) 177 κ.έ. Βλ. τώρα καί: M. Vitti, Ἡ Γενιά τοῦ τριάντα, 2η ἔκδ., Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1979, σ. 207-212.

τήρα (ΠΒ 68), ή 'Αγιά-Βαρβάρα (ΠΒ 69), ό "Αη-Γιάννης ό Νηστευτής (ΠΒ 71), ό "Αη-Γιώργης (ΠΒ 83) κ' ή 'Αγιά-Σοφιά (ΠΒ 91), θά μυήσουν στό δόγμα τους καί τήν έξοχότερη αντιπρόσωπο τής ανώτατης λαϊκορθόδοξης ιεραρχίας, τήν Παναγιά, αναγκάζοντάς την νά μεταμφιεστεί σ' έλληνίδα χωριάτισσα (ΠΒ 61), καί θά εκμαιεύσουν άπ' τήν εϋφορη έλληνίδα χωριάτισσα τους νέους λαϊκούς «άγίους», όπως τόν "Αη-Θεοφαντασία τοϋ ποιητή τους (ΠΒ 93), τόν "Αη-Θυμάρη (ΠΒ 95) καί τόν "Αη-Έλατο (ΠΒ 95). Πολύ άργότερα, όταν θά έφευρεθει, πάνω στό ίδιο άγιοποιητικό σχήμα, κ' ένας «"Αη-Λαός» (Δεκαοχτώ λιανοτραγουδα, άρ. 13), θ' άποκαλυφτεί μέ τρόπο άπόλυτα πειστικό ή καθαρά λαϊκιστική βάση αύτης τής άγιολογίας τοϋ Ρίτσου.

Ό λαϊκισμός τοϋ Ρίτσου κ' ειδικότερα ή στροφή του στό δημοτικό τραγούδι στά χρόνια 1936 καί 1944-1947 μπορεί καί πρέπει νά έννοηθεί ως μερική έκφραση μιās γενικότερης «άριστερής» στροφής στη λαϊκή κουλτούρα καί τό δημοτικό τραγούδι, πού βρήκε τήν έκφρασή της σ' όλη τή λογοτεχνική παραγωγή τής έποχής εκείνης κ' ιδιαίτερα στό αντίστασιακό καί τό αντίρτικo τραγούδι³⁸ - είναι ή ιστορική στιγμή κατά τήν όποία ή λαογραφία άσπάζεται - στό λαϊκό μέτωπο - τή λαοκρατία. Στούς «λόγιους» άριστερούς ποιητές πού τήν ίδια έποχή άντλησαν άπ' τό δημοτικό τραγούδι μπορεί ήδη νά ένταχτεί κι' ό σύναθλος, σύ-

38. 'Απλές νύξεις βρίσκονται στις μελέτες: Α. 'Ελευθερίου, «'Η λογοτεχνία τής αντίστασης», 'Επιθεώρηση Τέχνης 2 (1955) 294-295, Α. Σπήλιος, «'Η ποίηση τής έθνικής αντίστασης», στό: *Probleme der neugriechischen Literatur*, τ. IV, Βερολίνο 1959, σ. 108-124, καί Β. Δαμιανάκου, Είσαγωγή στό: 'Αντάρτικα τραγούδια, 'Εκδόσεις «Τετράδιο», 'Αθήνα 1975, σ. 11-16. Δημοτικοφανή τραγούδια τής αντίστασης καί τοϋ αντίρτικου περιέχουν, εκτός άπ' τήν παραπάνω, κ' οι συλλογές: Τ. 'Αδάμος, *Τό λαϊκό τραγούδι τής αντίστασης*, Πολιτικές καί λογοτεχνικές έκδόσεις, Βουκουρέστι 1964. *Τραγούδια τής αντίστασης καί τοϋ εμφύλιου*, 'Αθήνα 1975, καί *Τό αντίρτικο καί τό επαναστατικό τραγούδι*, 2η έκδ., 'Εκδόσεις Μνήμη, 'Αθήνα 1975. βλ. καί: «Λαογραφικά τοϋ πολέμου καί τής κατοχής», 'Επιθεώρηση Τέχνης 2 (1955) 289-292. Βλ. τώρα καί: Γ. Βελουδής, «'Η λογοτεχνία τής αντίστασης» (1), στό: *Προτάσεις*, Κέδρος, 'Αθήνα 1981, σ. 152-153, καί ό ίδιος, «'Η έλληνική λογοτεχνία στην αντίσταση» (1936-1949), στό: *Αναφορές*, Φιλιππότης, 'Αθήνα 1983, σ. 94-95.

ντροφος και συνεργάτης του Ρίτσου "Αρης 'Αλεξάνδρου:³⁹ Τρία τουλάχιστον απ' τὰ ποιήματα τῆς πρώτης του συλλογῆς *Τούτ' ἡ ἀνοιξη* (1941-1946), τὸ «Νανούρισμα», «Τῆς νύφης» καὶ «Τοῦ ἡλίου», ἀποτελοῦν μοντέρνες «μιμήσεις» τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἐνῶ ἓνα τέταρτο, «Οἱ ἀποστάτες τῆς θάλασσας», χρησιμοποιεῖ τὸν ἴδιο συνδυασμὸ δεκαπεντασύλλαβου μ' ἐλεύθερους στίχους πού ἀνιχνεύσαμε ἤδη στό Ρίτσο.

Γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ὁ Ρίτσος εἰδικά ἀντιμετώπιζε καλλιτεχνικά μιὰ τέτοια στροφή στίς πηγές τῆς λαϊκῆς κουλτούρας, ἡ ἐρευνητικὴ δικαιοκρισία ἐπιβάλλει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸ Ρίτσο οἱ ἀπόψεις πού ἐξέφρασε στὰ 1966 ἀπ' ἀφορμὴ τὴν προσέγγιση ἐκ μέρους τοῦ ἑνὸς πολὺ συγγενικοῦ μέ τὸ δικό του ἔργου κ' ἑνὸς γνήσια παράλληλου μ' αὐτὸν ποιητῆ, τοῦ Ναζίμ Χικμέτ:⁴⁰

* «Ἡ ποίησή του δέν εἶναι ἀπλῶς "ἠθογραφικὴ" ἢ "φοκλορικὴ" (δηλαδή ἐξωτερικά καὶ προαποφασισμένα "αἰσθητικὴ" πάνω σ' ἓνα δῆθεν "λαϊκὸ σχέδιο" – ἄρα μὴ-λαϊκὴ) – δέν εἶναι ἀντιγραφή καὶ μίμηση τῆς λαϊκῆς τέχνης (πράγμα πού ἀντιβαίνει στήν ἴδια τὴν κινητικὴ – καὶ κινουῦσα – δύναμη τοῦ ζωντανοῦ λαϊκοῦ ὀργανισμοῦ), ἀλλὰ οὐσιαστικά → λαϊκὴ ἀπὸ συμμετοχὴ καὶ συμπόρευση μέ τίς λαϊκὲς δυνάμεις, πού τίς ἐκφράζει ὄχι στίς στατικές, τυποποιημένες μορφές τους (ὅσο γνήσιες, δίκαιες καὶ ἀκριβεῖς στὸν καιρὸ τους) ἀλλὰ πρωτοποριακά, στή δυναμικὴ τους κίνηση, στὰ νέα τους δεδομένα, ἱστορικά, κοινωνικά, γλωσσικά – ἀκόμη καὶ στή νέα τους χειρονομία καὶ ἀτμόσφαιρα».

1977*

39. Τὴν ἐπισήμανση ἔκανε πρῶτος ὁ Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Οἱ λέξεις τῆς πολιτικῆς καὶ ὁ λόγος τῆς ποίησης», *Τὸ Βῆμα*, 9.6.1976, σ. 1-2. Τὰ ποιήματα πού ἀναφέρονται παρακάτω βρίσκονται σήμερα στό: Α. 'Αλεξάνδρου, *Ποιήματα* (1941-1971), Κείμενα, 'Αθήνα 1972, σ. 13-15 καὶ 19-21.

40. Ν. Χικμέτ, *Ποιήματα*. Πρόλογος καὶ ἀπόδοση Γ. Ρίτσου, 4η ἐκδ., Κέδρος, 'Αθήνα 1975, σ. 16 (= Γ. Ρίτσος, *Μελετήματα*, Κέδρος, 'Αθήνα 1974, σ. 44-45).

* 'Επισημείωση. Νεότερα τεκμήρια γιὰ τὴν ἀπήχηση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὸν –πρώιμο– Ρίτσο, πού ἔγιναν γνωστά μετὰ τὴν πρώτη δημοσίευση τῆς παραπάνω μελέτης μου (Μάιος 1975), βρίσκονται στίς *Μονεμβασιώτισσες* (1975) (= *Γίγνεσθαι*, 'Ιούλιος 1977).